
Kui religioosne on Iraan?

Kalle Kasemaa

Annotatsioon. Artikkel käsitleb religioosset olukorda Iraani Islami-vabariigis. Artikli alguses esitatakse Iraanis valitseva kaheteistkümne imaami šiitluse erijooned, seejärel peatutakse mõningatel iseloomulikel momentidel Iraani ajaloos ja lõpuks valgustatakse Iraani religioosset olukorda nii teoorias kui ka praktikas: inimeste igapäevaelu erineb seda sätestavatest usunormidest mõnes asjas tublisti.

Võtmesõnad: šiitlus, Iraani ajaloost, religioon tänapäevases Iraanis

Iraan on 1979. aasta islamirevolutsioonist saadik Iraani Islamivabariik (Jomhūrīye Eslāmī-je Īrān), mille eesotsas seisab kõrgema astme vaimulik, ajatolla. See õigustab küsima: kui religioosne on Iraan? Enne seda aga tuleks küsida, mis on Iraani religioon.

Eesti Entsüklopeedia andmeil on Iraani muslimitest šiite 89% ja sunniite 9%, mittemuslimitest vähemused on bahaid, armeenia kristlased, nestoriaanlikud kristlased, juudid ja zoroastriidid (peale bahaide on mittemuslimi vähemused riiklikult tunnustatud ja parlamendis esindatud).

Islami maailmas moodustavad sunniidid umbes 90%. Šiiitide kolmest rühmitusest – nn viie imaami šiiidid ehk zaidiidid (ligi 50% Jeemeni elanikkonnast), seitsme imaami šiiidid ehk ismailiidid ja kaheteistkümne imaami šiiidid – on arvukaim viimane ja alates 16. sajandi algusest on kaheteistkümne imaami šiitlus Iraani riigiusund. (Kaheteistkümne imaami šiite on üle poole Iraagi elanikkonnast, kolmandik Liibanoni elanikkonnast, Afganistanis ja Pakistanis 20%, Saudi-Araabias 10%, lisaks veel mujal.)

Termin *šiiitlus* tuleneb araabia sõnajuurest *šā'a*, 'levima; tuntuks või üldiseks saama; valdama', mille nimisõnalise tuletise *šī'a* tähendus on 'pooldajaskond; sekt; partei'. Õigupoolest mõeldakse selle all imaam 'Alī pooldajaskonda või parteid. Prohvet Muḥammadi väimees 'Alī sai pärast Muḥammadi surma (632 m.a.j) aastal 656 islami kogukonna juhiks ehk kaliifiks. Selleks ajaks oli toimunud koguduses lõhenemine; 'Alī pidi astuma võitluse teiste trooninõudlejatega ja tapeti aastal 661. 'Alī surmaga kindlustasid sunniidid oma positsiooni islami kogukonnas; selle lõplikuks kinnituseks sai 'Alī poja Husaini tapmine 680. aastal, millega anti lõplik hoop šiiitide poliitiliste püüdlustele. Husaini surma-aastapäeva tähistamine on šiiitide tähtsaim usupüha.

Peale ajalooliste põhjuste erineb šiiitlik islam sunniitlikust oluliste õpetuslike momentide poolest, millest tähtsamad olgu siin lühidalt iseloomustatud. Iraani šiiitlusele on omane:

1. šiiitide esimese imaami 'Alī ja tema füüsiliste järglaste erilise asendi tunnistamine (kuni neile jumalike võimete omistamiseni); seega peetakse kolme 'Alīle eelnenud kaliifi ebaseaduslikeks;
2. eriline suhtumine koraani: väidetavalt ilmutati 'Alīle „õigem” koraanitekst (mis aga pole säilinud);
3. oma prohvetipärimus, mis mõneti erineb sunniitide üldkehtivast sunnast;
4. oma seadusandlus. Koraani rohkem kui kuuest tuhandest salmist on seadusesätetena kasutatavad ainult mõnisada, seetõttu võetakse õigusemõistmise aluseks ulatuslik prohvetipärimus sunna; kuna šiiitidel see erineb sunniitide omast, tingib see ka religioosse seadusandluse erinevuse;
5. ulatuslik tegelemine kosmagooniliste ja antropagooniliste küsimustega, kusjuures rohkesti on mõjutusi neoplatonismist;
6. imamoloogia: šiiitluse ülimalt usulise autoriteedi imaami käsitlemine teoloogilise õpetajana, imetegijana ja Jumala asemikuna (Jumala „pale”). 12. imaamist viimane kadus avalikkusest 941. aastal ja elab väidetavalt seniajani „suures varjatuses”. Sellest tuleneb eriline eshatoloogia: šiiitlus ootab „varjatud imaami” tagasitulemist messialiku lunastaja Mahdi („õigesti juhitud”) kujul;

7. koraani kahesugune tõlgendamine: sõnasõnaline, st ajaloolis-filoloogiline seletus ja esoteeriline seletus, kus püütakse araabiakeelsest koraanitekstist ekstraheerida sümboliseid, „vaimulikke” tähendusi.
8. Vaimulik hierarhia. Kui sunniitluses puudub vaimulik seisus ning kõik koguduste juhid ja palvuste juhatajad on põhimõtteliselt võrdsed, siis šiiitide vaimulikkond on rangelt hierarhiselt reastatud. Tavalisim vaimulik, kelle õppeaeg kestab kuus aastat, on mulla (umbes kümme aastat tagasi oli neid Iraanis 180 000), seejärel hodžatoleslam, kelle õppeaeg kestab kaheksa kuni kümme aastat ja keda oli kümme aastat tagasi 28 000, siis ajatolla – õppeajale lisandub veel viis või kuus aastat (neid oli 5000, nende seas hulgaliselt naisi) –, ning lõpuks suurajatolla (neid oli 14). Kõige kõrgem tiitel on „jäljendamisväärne”, kuid viimane selle tiitli kandja suri 1961;
9. iseseisvate religiooniseaduslike otsuste lubamine šiiitliku vaimuliku teatava haridustaseme olemasolul; sunniitluses suleti keskajal iseseisvate „otsuste langetamise värv” ja kohtunikud peavad juhinduma varasematest pretsedentidest;
10. eriline kombestik. Siia kuulub kolmanda imaami Husaini leinamine tema surmapäeval, sellekohaste rahvalike näidendite esitamine, palverännakud imaamide ja pühameeste haudadele ja palju muud.

Järgnevalt mõned põhitõigad Iraani ajaloost, mis aitavad mõista religiooni osa selles. Šiiitlikuks sai Iraan safaviidide dünastia valitsemise ajal 1501. aastal. Safaviidid valitsesid kuni 1722. aastani, nende valitsemisaeg oli üks Iraani ajaloo kõrgpunkte, mida näitlikustavad sel perioodil rajatud suurejoonelised mošeed Isfahanis ja mujal ning filosoofia, kirjanduse ja kunsti areng. 1722 tekkisid riigis segadused ja dünastia hääbus. 1736 troonile tõusnud sunniit Nadir-šahh rajas suurriigi, mis hõlmas ka Taga-Kaukaasia, ning tungis Indias kuni Delhi. Vastuolude tõttu šiiitlike vaimulikega ta mõrvati 1747. aastal. Seejärel oli riik rusudes ja erinevate valitsejate vahel jagatud. Kadžaaride dünastia asutaja Āghā Mohammad alustas verist teed troonile: nii tegi ta pimedaks ja tappis Kermanis 10 000 inimest, mille järel linn loobus vastupanust. Kadžaarid valitsesid Iraanis aastatel

1789–1925. Nende valitsusaega iseloomustab pinge valitsejate ja vaimulike vahel – provintssides tegutsesid keskvoimu ignoreerivad šiiitlikud vaimulikud –, majanduslik allakäik ja maa sattumine sõltuvusse välismaalastest (eelkõige brittidest). Üks koloriitsemaid selle perioodi valitsejaid oli Fath Ali-šahh (1797–1834), kes piirisõdades kaotas Venemaale Gruusia ja pool Aserbaidžaan. Tal oli 260 last ja 1000 naist, ning põlvkond hiljem koosnes tema perekond rohkem kui viiest tuhandest inimesest; oma pojad seadis ta provintside valitsejateks ja kõrgeteks riigiametnikeks, nii et riik oli nagu perefirma. Šahh Nasir ad-Dini ajal (1848–1896) laostus majandus lõplikult (hilisema hinnangu järgi „müüs ta maa inglastele”); absolutism jõudis haripunkti, suhharude rivaalitamist taltsutas šahh brittide soosingu abil. Oma pika valitsusaja jooksul jõudis Nasir ad-Din rohkem kui 300 naisega abielus olla ja tapeti lõpuks revolutsionääri poolt. Sellest kõigest jutustab liigutavalt tema tütar Tadž-al-Saltana oma mälestusteraamatus („Kāṭerāt”, osaliselt avaldati esmakordselt 1969). 1907. aastal jagasid Peterburi konverentsil, kuhu Iraani esindajaid polnud kutsutud, Venemaa ja Suurbritannia Iraani mõjupiirkondadeks.

Selleks ajaks oli vaimulikkond võitnud endale kätte riigist sõltumatu positsiooni, seda ka majanduslikult. Kõrgeima vaimuliku juhi, kahe-teistkümnenda imaami äraolekul on vaimulikud eksperdid pädevad kõiki otsuseid langetama; šahhil pole mingeid jumalikke volitusi – ta on vaid üks selle maailma asjadest – ja ta allub vaimulike langes-tatud otsustele, tahab ta seda või mitte.

Vaimuliku ülemvoimu ja valitsejate ilmaliku voluntarismi piiril balansseerides hakkas Iraan 20. sajandi alguses vähehaaval demokraatiseeruma (ilmaliku intelligentsi õhuke kiht suhtles läänega, eelkõige Prantsusmaaga). 1906. aasta sügisel kutsuti kokku parlament *madžlis*. 1908 saatis järgmine šahh selle laiali; toimusid vahistamised, suleti ajalehed, sõjavägi tulistas demonstrante. Iraani aserid hõivasid (nomaadidest sõdalaste abiga) Teherani ja kukutasid šahhi, kes põgenes eksiili Venemaale. 1909. aastal taastati parlament, kuid see osutus oma nimetusele vastavalt (itaalia keeles *parlare* 'rääkima' ja *parlamento* 'rääkimise koht' või araabia terminiga *madžlis*, 'istumise koht') kohaks, kus arutati lõputult, kas Iraan peab olema vaimulik või läänelikult ilmalik riik. Seda aega iseloomustavad tihti vahetunud

valitsused ja kaos provintssides. Nii oli Iraan Esimese maailmasõja eelõhtul jõuetu, lõhenenud ja traditsioonidesse tardunud riik. Sõja-aastail oli Iraan ametlikult neutraalne. Mõjukad ringkonnad olid saksameelsed; populaarseks said Venemaa bolševikud, sest Lenin tühistas Iraani võlad Venemaale; tegelikult aga sattus Iraan järjest enam Briti mõju alla.

1921. aastal kõrvaldas kasakabrigaadi ülem Rezā-khaan britimeelse valitsuse ja sai 1925 esimeseks pärslasest šahhiks, pannes aluse Pahlavi dünastiale. Tema valitsusaega iseloomustasid majanduse, hariduse ja elulaadi reformid, Türgi valitseja Atatürgi eeskujul tahtis ta teha Iraanist ilmalikku riiki: religioon lahutati riigist, avalikkuses keelustati religioosne riietus, vaimulike asutuste maavaldused riigistati. Kuid erinevalt Atatürgist, kelle reformid toetusid laiale rahvuslikule põhjale, ümbritses Rezā-šahhi kitsas sõjaväe ja soosikute kama-riija. 1941 sundisid britid ja nõukogulased saksameelset šahhi loovutama trooni 22aastasele Šveitsis kasvanud pojale Mohammad Rezāle.

Mohammad Rezā valitsusajal tugevnes järk-järgult USA mõju Iraanile, mistõttu tagandati CIA kaastegevusel 1953. aastal rahvuslikult meelestatud peaminister Mossadeghi, kes oli 1951. aastal riigistanud naftatööstuse. 1953 tekkinud kriisis puhkesid Teheranis tänavalahingud erinevate sõjaväeosade vahel; enamik vägesid oli Mossadeghi vastu, sest väeosade juhid kartsid sõjaväe allutamist parlamendi kontrollile. Uueks peaministriks sai kindral. Kasvas šahhi isikukultus ja rahvaste isoleeritus; suurenes vägivald teisitimõtlejate vastu (keda oli rohkesti ka vaimulikkonnas). Samal ajal tõusis riigis haridustase, paranes tervishoid, ehitati palju ja edendati põllumajandust. Elanikkonna jätkuv linnastumine, töötuse ja hindade kasv, korrupsioon, salapolitsei vägivald (isegi USA manitses šahhi salapolitseid ohjeldama) suurendasid veelgi rahulolematust, ning 1978. aasta sügisel puhkesid Teheranis massimeeleavaldused, segadused, rüüstamised ja sõjaväe relvastatud sekkumised. 1979. aasta jaanuaris lahkus šahh Iraanist jäädavalt (suri 1980 Egiptuses) ja 1. veebruaril 1979 naases ajatolla Khomeini pagendusest Teherani. 1. aprillil 1979 kuulutati Iraan islamivabariigiks ja selle kõrgeimaks juhiks sai ajatolla Khomeini.

Iraani lähiajaloo ga seoses tuleb ka märkida 1980–1988 peetud sõda Iraagiga, mille alustas Saddam Hussein. Iraaki varustasid USA ja

NSVL ning Iraak tarvitas selles sõjas ka keemiarelva. Iraani jaoks oli see kaitsesõda; tuhanded Iraani lapsed läksid kodumaa ja religiooni nimel miiniväljadele, et puhastada tee tankidele. Sõda mõjus Iraanile majanduslikult rängalt, kuid tugevdas Iraani rahva patriootilist (ja usulist) meelsust. Et lääs toetas selles sõjas agressorit, kujutades sündmusi „progressiivse” ilmaliku riigi ja „keskaegse” teokraatliku riigi kokkupõrkena, ent vaikis aga ohvri suhtes, ei suurendanud see muidugi iraanlaste silmis lääne populaarsust.

Kui religioosne on tänapäeva Iraan teoorias? Iraani islamiseerimise ametlikku külge peegeldab hästi Iraani Islamivabariigi põhiseaduse valmimise protsess. Selle väljatöötamise komitee 73 liikmest olid 55 vaimulikud või klerikaalsetest ringkondadest. 1979. aasta hilissuvel ja sügisel toimunud aruteludel põrkusid sekularistide seisukohad nende omadega, kes „tunnustatud usuteadlaste” valitsemise eest välja astusid. Komitee koosseisu arvestades oli tulemus igati ootuspärane ning 2. detsembril 1979 korraldatud referendumiga võeti põhiseadus vastu. See sätestab, et Iraani ametlik religioon on islam. Seadusandluse aluseks on islami seadused; kõik juriidilised, majanduslikud, administratiivsed, kultuurilised, poliitilised ja sõjalised otsused peavad vastama islami normidele. Parlamendis vastuvõetud otsuseid hindab 12 vaimulikust koosnev Järelevalve Nõukogu. 96 liikmest koosnev Asjatundjate Nõukogu valib eluaegse Kõrgeima Juhi (1979–1989 oli selleks ajatolla Khomeini, pärast teda ajatolla Khamenei).

Järjest enam islamiseeriti ka avalik ja eraelu. Siia kuulub osavõtt reedestest palvustest mošeedes, alkoholikeeld, lubamatud seksuaalvahekorrad ja palju muud. Torkab silma naiste peakatmise nõue avalikkuses, milleks kasutatakse ideaaljuhul tšadoori – musta poolringikujulist riidetükki, mis katab pea ja õlad, ulatudes kandadeni, ning mida hoitakse ühe käega kurgu alt kinni; selleks kõlbab ka rätik, mis katab juuksed. Samuti kuulub siia sugude eraldatus koolides ja avalikes kohtades. Rõhutatakse naise rolli perekonnas, st ideaalis peaks naine tegelema ainult kodu ja lastega.

Iraani islamiseeritus on jätnud jälje ka riigi välispoliitikale. Põhiseaduses rõhutatakse islamivabariigi kohustust toetada „rõhutuid” (mõeldud on šiite sunniitliku enamusega maades). Pärast Iraagi sissetungi Iraani naftarikkasse edelapiirkonda, mille Saddam Hussein

tahtis omastada ning mille enamik araabia maade valitsusi heaks kiitis, teravnesid Iraani suhted peaaegu kogu islamimaailmaga. Kui Iraagi rünnak 1982. aasta keskpaigas oli tagasi löödud, taheti sõda jätkata kuni Saddam Husseini kukutamiseni ja Iraagi šiiitide „vabastamiseni”. Seejärel kostis häält ka Jeruusalemma, muslimitele Meka ja Mediina järel tähtsuselt kolmanda pühapaiga „vabastamiseks” ja Liibanoni šiiitide toetamiseks. Nende radikaalset tiiba Hezbollah’it („Allahi partei” – ar *hizb* ’salk; partei’) toetati Iraanist mitmel kombel, ka relvadega, et võidelda Iisraeli vastu. See aitas kaasa Liibanoni šiiitide seni allasurutud seisundi parandamisele, muutis aga oluliselt jõudude tasakaalu regioonis.

Iraani islamistide leer on kõike muud kui ühtne. Laias laastus on tegemist kahe erineva mõtteviisiga: üks tiib taotleb radikaalset islamiseerimist õiguslikus ja kultuurilises valdkonnas, ent on vastu sotsiaalsetele ja majanduslikele reformidele (süü kuuluvad eelkõige väikekaupmehed ja konservatiivsemad vaimulikud), sellal kui teine tiib seab esiplaanile ühiskondlikud ja majanduslikud uuendused. Kahe mõtteviisi kokkupõrget on näha näiteks teise tiiva poolt algatatud maareformi küsimuses, mille on konservatiivide enamusega Järelevalve Nõukogu korduvalt tagasi lükanud, väites, et maaomand on islami seaduste järgi puutumatu. Kahe leeri kokkupõrked on toimunud ka arutlustes riigi osa üle väliskaubanduses, kus Järelevalve Nõukogu on mitmed parlamendi algatused tagasi lükanud.

Ka „tunnustatud usuteadlaste” valitsemise põhimõte on algusest peale kohanud mõnede silmapaistvate vaimulike vastuseisu. Aga ka need, kes seda põhimõtet pooldavad, on väga erinevatel arvamustel üksikasjade suhtes islami rollist riigis ja ühiskonnas.

Kui religioosne on tänapäeva Iraan aga praktikas? On ilmne, et teooria ja praktika ei käi kunagi käsikäes, nii ka religioonide valdkonnas. Igapäevast elu Teheranis – tuleb aga meenutada, et pealinn ja provintsi erinevus on Idamaades suurem, kui linnastunud eurooplane oskab arvata – kirjeldab kujukalt Iraanis sündinud ning aastatel 2003–2006 Teheranis Timesi korrespondendina töötanud Ramita Navai raamat „City of Lies: Love, Sex, Death and the Search for Truth in Tehran” (London 2014), kus autor jutustab meestest, kes palverännaku asemel Mekasse käivad Taimaal; naistest, kes esinevad

pornofilmides; lastest, kes valetavad koolis, et nende kodus pole alkoholi jne. Alkohoolsete jookide maaletoomine ja müük on keelatud. Salakaubana Türgist toodud alkoholi on võimalik – tutvuse kaudu – hingehinna eest osta, samuti saab altkäe osta kahtlase päritolu (ja kvaliteediga) alkoholi. Tahtmise korral saab viinamarjadest ja puuviljadest ise veini valmistada; see on nii üldteada, et näiteks kui keegi ostab aedviljapoest sada kilo viinamarju, võib müüja lisada: „Aga te jätsite pärimi ostmata!” Samuti saab arsti retsepti alusel apteekidest piiritust osta. Iraanlased ise tunnistavad, et tunnevad piinlikkust, kui tulevad külalised ja pole peale tee või mahla midagi pakkuda – seda enam, et Iraan oli suurte veintraditsioonidega maa ja pärsia luules on silmapaistev koht veinil ja joobumusel (mitte alati pole sellega mõeldud vaimset joobumust).

Kui Saudi Araabias on keelatud kõik teiste religioonide sümbolid peale islami (kunagi pahandati Swissairi lennukite sabale maalitud risti pärast!), siis Teherani juveeliäri vaateaknal näeb kaelaskantavaid riste. Kui Saudi Araabias ei tohi naine autot juhtida, siis Teheranis viivad emad lapsed autoga kooli. Kui Saudi Araabias ei käi naine üksi poes või tänaval, siis Teheran on sellisest elustiilist kaugel. Ametlik seisukoht Iraanis on, et kõik on võrdsed, kuid mitte ühesugused. On olemas naisajajad, ministrid, politseinikud, parlamendisaadikud, rääkimata naistöötajatest teenindusasutustes. Muusikakollektiivides on naisartiste; näitlejad, kes esinevad intiimsemates stseenides, on mees ja naine või õde ja vend, sest võõras mees ja naine ei tohi avalikult teineteist puudutada. Meeste ja naiste ühistants on avalikkuses välistatud. Teherani jõukamates linnajagudes aga pole haruldased noorte inimeste peod tantsu ja alkoholiga (või narkootikumidega, mis nagu alkoholgi on keelatud); kui lärm kostab tänavale ja keegi kutsub politsei, siis noorukid teevad korjanduse, pistavad politseinikule uksele raha pihku ning viimane lahkuab vabandades.

Selliseid lugusid võiks jutustada veelgi. Kuid Teheran on Iraanis eriline linn: suurima osa selle 14 miljonit elanikust moodustavad viimase poole sajandi jooksul maalt linna asunud ning tänavapildis võib juba riietuse järgi eristada inimesi, kes elavad jõukamates linnajagudes (viimased ei võta riietusenõudeid nii rangelt), ning neid, kes järgivad konservatiivsemat elustiili (ja on üldiselt religioossemad).

Kuna juurdepääs haridusele on tagatud kõigile, esineb sageli abielusid ebavõrdse päritoluga noorte vahel, mis pahatihti lõpevad lahutusega. Kui naine pärineb „ilmalikust” linnaperekonnast ja mees traditsioonilisest provintsikodust, jääb naine abielulahutuse korral lastest ilma, sest islami seaduste järgi mõistetakse lapsed religioossele isale. Pole raske ette kujutada, milliseid kannatusi see võib kaasa tuua.

Lõpetuseks sobib tsitaat iraanlase suust: „Me oleme irratsionaalsed. See on aluseks meie vaimsuse neile kihtidele, mis toidavad ebausku, ja aluseks meie vastuvõtlikkusele despootia suhtes.”

Kasutatud kirjandus:

- Bakhash, S. 1985.** The Reign of the Ayatollahs. New York.
- Ende, W.; Steinbach, U. 1989.** Der Islam in der Gegenwart. München.
- Fisher, M. M. J. 1980.** Iran. From Religious Dispute to Revolution. Cambridge/Mass.
- Keddie, N. R.; Hooglund, E. 1986.** The Iranian Revolution and the Islamic Republic. New York.
- Kreckel, M. 2014.** Iran mit eigenen Augen. Halle.
- Weiss, W. M. 2015.** Iran. Darmstadt.

WIE RELIGIÖS IST DER IRAN?

Zusammenfassung

In dem Aufsatz werden Streiflichter auf die religiöse Lage in der Islamischen Republik Iran geworfen. Zuerst geht es um die Besonderheiten der Zwölfer-Schia – die im Iran beherrschend ist. Danach werden einige charakteristische Merkmale der geschichtlichen Entwicklung Persiens (Irans) hervorgehoben. Schliesslich widmet sich der Aufsatz den Aspekten der Religiosität des heutigen Iran – sowohl in der Theorie als auch in der Praxis. Es zeigt sich, dass das tagtägliche Leben der Menschen von Vorschriften der Religion bestimmt wird, dass aber der Grad dieser Prägung sehr unterschiedlich ist.

Stichworte: die Zwölfer-Schia; die Geschichte Irans; die Ausübung der Religion.